

**“ISYON VA ITOAT” ROMANIDA
MAKON VA ZAMON TALQINI**

Avazov Vahobjon Tolibjon o‘g‘li
SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Mustaqillik yillariga kelib badiiy adabiyotning o‘ziga xos talqinlarida jiddiy o‘zgarishlar, Sharq va G‘arb adabiy hodisalaridan oziqlanish jarayonlarini alohida qayd etib o‘tish lozim. Badiiyatdagi o‘zgarishlarning turfa olamini tahlil qilish esa, adabiyotshunoslikda ham turlicha yondoshuvlarni, asosli xulosalarni yuzga chiqardi. Makon va zamon kotegoriyalari falsafiy termin, deb hisoblanadi, ammo badiiy adabiyotda har bir qahramon ma’lum bir makon va zamonda harakat etishi inobatga olsak, uning badiiy funksiyasi yanada teranlashadi. Uning zamiridagi turfa xil voqelikning badiiy ifodasidagi qarashlar, talqinlar inson ruhiyatining xarakterini ochib berishda ham etakchilik qilishi ma’lum bo‘ladi. Badiiy xronotop asarning turli o‘rinlarida ijodkor konsepsiyasiga asosan ifoda shaklini namoyon qiladi.

Adabiyotshunos A.To‘ychiyev qayd qilganidek: “XX asr nosirlari adabiy faoliyatini o‘rganish, ijodkor shaxsi va jamiyat, yozuvchi uslubi, voqelikni ifoda etish usullari, hayot haqiqati, tagma’no tasvirlar orqali pafos va badiiy g‘oyaning ifodalanishi kabi qator umumestetik muammolarni idrok etish hamda milliy tafakkurimizning yuksak namunasi bo‘lmish o‘zbek romanchiligining badiiy tah;lil qilish, unga xos poetik unsur va vositalarni o‘rganish, janrdagi makon va zamon konsepsiyasini tadqiq etish shu kun adabiyotshunosligining muhim vazifalaridan biridir” [1, 3-4-betlar], - deb ta’kidlaganda, asosli qarashlarni bayon etgan edi. Chunki badiiy adabiyotning asosiy unsuri bo‘lgan makon va zamonning badiiy ifoda shakllari ham yangilanib, zamonaviy adabiyotda ham kompozitsion yaxlitlikni yuzga chiqarishda etakchilik qilmoqda.

Adabiyotshunos A.Nasirov ta’kidlaganidek: “Badiiy asardagi metaforik vaqtning tasviri tush bilan ham bog‘liq holda tasvirlanish xususiyatiga ega. Tarixiy asarlar ham badiiyat namunasi sifatida bundan mustasno emas. To‘g‘ri roman qahramoni bo‘lmish tarixiy shaxslar tush ko‘rgan, uni o‘z xotiralarida qayd qilgan bo‘lishlari mumkin. Lekin qahramonlar tush ko‘rsa, aksariyat hollarda, asosan muallifning badiiy niyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi” [2, 44-bet]. Bu tushunchalarda, tarixiy romandagi vaqt konsepsiyasi haqida so‘z borsa-da, ammo barcha janrdagi asarlarga xos xususiyatdir. Shu jihatdan, epik asarlarda, bevosita roman janridagi asarlarda makon va zamonning badiiy talqinlarida esa, unson xarakterini shakllanishiga, uning ruhiy-ma’naviy qiyofasini talqin etishga asos bo‘lishi, tabiiy holdir. Makon va zamon kotegoriyalarining badiiy ifodasida insonning turli xususiyatlarini ochish bilan bir qatorda, makon yuz bergan, yuz berayotgan voqealar silsilasini umumlashtirish imkonini ham beradi.

Ulug‘bek Hamdamniung “Isyon va itoat” romanidagi makon va zamonning o‘ziga xos tamoyillari, insonni anglash, muhitning murakkab qirralarini his etish imkonini beradi. Adabiyotshunos olima Bahora To‘rayeva qayd qilganidek: “Ob’ektiv real zamoni aks ettiruvchi zamon tushunchasi konseptual yaxlit tizim sifatida nihoyatda murakkab bo‘lib,

falsafa, fizika, teologiya va adabiyotshunoslikda zamon fonomeni to‘g‘risida turli nazariy-konseptual qarashlar, yondoshuv va talqinlar mavjud. Materiya hamisha harakatda mavjud. Harakat esa usluksiz davomiylik bo‘lib, zamonning fizik mohiyatini belgilaydi” [3, 12-bet].

Mohiyat davrning zamonning xususiyatlarini o‘zida umumlshirib borsa, badiiy vaqt va makon konsepsiyasini muhit va insonni teranroq ilg‘ashga, uning butun murakkabliklarini his etishga imkon beradi [8,202-bet]. Shuning uchun adibning “Isyon va itoat” romanida zamonning dealektik birligi makonga uzviy bog‘lansa, xarakter shakllanishining tamoyillari esa, ruhiy istiroblar bilan o‘zaro dialektik birlikda namoyon bo‘ladi: “Qamoqxona tuynugidan tashqariga qarab turarkan, Akbar ustozning “Hikmat uqqanga gapirgin, bolam, yo‘qsa, har ikki tomonga jabr qilasan....” degan gaplarini, lof bo‘lmasa, minginchi bor xayolidan o‘tkazdi. Biroq afsuski, vaqtda bunga amal qilmadi. Endi esa mana, bir yildirki, alamini tortayapti. “Qiziq, ustoz o‘z o‘gitining uchunchi tomoni borligi haqida ham o‘ylab ko‘rganmikin? Axir johilga hikmat so‘ylab qo‘yib, uning jazosini olayotgan uchunchi tomon – men-ku!.. Bir oydan so‘ng o‘ttizga chiqaman. Etti uxlab tushumga kirmagandi o‘ttizinchi bahorni qamoqda qarshilash. Hyot qiziq ekan... yo‘q... shafqatsiz ekan” [4, 3-4-betlar].

Badiiy qahramonimiz Akbar qalbidagi istiroblarning yuzaga chiqishiga eng avvalo, o‘sha muhitning adolatsiz tamoyillari deb qaraydigan bo‘lsak, uning qarashlaridagi istiroblarning yuzaga kelishiga esa, davr muhiti, ya‘ni makon va zamonda ro‘y berayotgan voqealar silsilasini anglash mumkin. Akbardagi insoniy fazilatning asta-sekin bilan yovuzlik, insonga uning qilmishlariga nafrat hissini kuchayib borishi ham bejiz emas edi. Adolatsizlik qurboniga aylanib ulgurgan jizm o‘z ruhiyati bilan kurashadi, buning sababi ham muhitdagi tengsizlik va adolatsiz hukmning mavjudligi edi [9]. Akbar ustozining o‘gitlarini xayolan jonlantirar ekan, uning qarashlarida asoslar muvjudligini inkor qilmagan holda, jamiyatdagi adolatsizliklarning yuzaga chiqishidagi sabablarni topa olmas, shu erga kelganda, xayollari chalkash-chulkash bo‘lib ketardi.

Yozuvchi asar qahramonining bu xususiyatlarini ruhiy kechinmalar asosida juda asosli talqin etgan: “Akbar cho‘chib uyg‘ondi. Tag‘in o‘sha tush. Tag‘in o‘sha o‘quvchi... Sadr, uning haqoratli so‘zlari, ko‘kragiga kelib urilgan mushtlari... Keyin shapaloq.. sud... Sudiyaning og‘zidan chiqqan shafqatsiz hukm: “uch yilga ozodlikdan mahrum etilsin!” Har safar ana shu “mahrum etilsin!” degan so‘zlardan keyin Akbar “Yo‘q, yo‘q, yo‘q!” deya baqirib uyg‘onib ketadi va hushuga kelgach ham uni takrorlayveradi: “Yo‘q, yo‘q, yo‘q! Axir bu shafqatsizlik, axir bu adolatsizlik, axir bu...” [4, 4-5-betlar].

Taqdirning achchiq qismati shafqatsiz o‘yinlarini hazm qilaolmaslikning zamirida ruhiy istiroblar, qiynoqlarning kuchayib borishi kuzatiladi, ammo hayotning bu shafqatsizligi va adolatsizligining zamirida ham inson uning fazilatlari mujassamlashgan [10,74-bet]. Sudiya qarata “adolatsizlik” – degan qarashlarida o‘sha davr muhitiga, uning adolatsiz hukmiga nisbatan ichki va tashqi bir isyonning mujassamlashganligini kuzatish mumkin. Axir, insonning qadri, uning qiymati shu darajada “psat”ga urilgan muhitdan yana “nima”ni kutish mumkin ekanligini juda kech anglashga intiladi, ammo bu tushunchani zamirida shafqatsizlik, adolatsizlik, haqsizlik, oddiy insonning qadr-qiymatini, ori-g‘urini paymol etilishini kuzatish mumkinligini his etadi,amm bu qarashlarni o‘z ruhiyatidagi kechinmalar bilan inkor ham

qiladi: “Sudni haqorat qilganing uchun yana qo‘shib berishim mumkin” degandi. Akbar esa o‘zini qo‘yarga joy topolmay, o‘tirgan o‘rnini jon-jahdi bilan mushtlagan edi. So‘ng ana shu erdan hammaning ko‘z o‘ngida, ayniqsa, o‘z o‘quvchilarining oldida qo‘liga kishan solib etaklab ketishgandi” [4, 5-bet].

Talqinlarga nazar solar ekanmiz, Akbarning tushlarida ham bu jarayon o‘z igodasini topganligiga shuba qilinmaydi. Makonda yuz bergan voqelik, zamonda namoyon bo‘lmoqda, Akbar qalbidagi istiroblarning iskanjasida, insonning ruhiy ma’naviy olamidagi murakkabliklar yuzaga chiqadi. Adolatsizlik, haqsizlikning qurboniga aylangan inson fojialariga ham yana o‘sh muhit, makon va zamonning tala-to‘plari sababchi bo‘lganligini his qilish mumkin.

Asar qahramoni Akbar qalbidagi istiroblarning istiroblarning zamirida inson fojiasi mujassamlashganligini kuztish mumkin. Uning qalb kechinmalaridagi ziddiyatlarning asosida insonni tushunish, uni inkorb etish holati mavjud. Agar o‘z o‘quvchisining bir shapoloq urgani uchun shunday jazoga mahkum etilganini inobatga olsak, uning zamirida adolatsizlik bilan bir qatorda, shafqatsizlikning eng ayanchli holatlari ham namoyon bo‘ladi. Axir, Sadrning otasi Akbarga nisbatan haqsizlik qilgan edi, ammo adolatli jamiyatning sudi ham uning tarafini oladi. Xuddi shu nuqtada Akbarning nafratini, uning nohaq hukum chiqarilganligiga yan bir bor ichonch hosil bo‘lishiga imkon yaratiladi: “-Sadrning otasini bilmasmiding, uchiga chiqqan firibgar, mutahham. Bolasi ham shu shunday-da. Ular atayin ham shunaqa majora qidirib yurishadi. Sen esa shartta ilinib o‘tiribsan. – Ha ustoz, buni keyin... pul talab qilishganda tushundim. Shunda bergan arizamizni qaytarib olamiz deyishgandi. Men bir so‘m ham bermadim” [4, 7-8-betlar].

Shaxs tafakkur tarziga ega bo‘lgan davrdan boshlab, adolatsizlik, haqsizlik bilan kurashib keladi, ammo uning chegarasini topa olmaydi, shuning uchun istiroblar iskanjasida yashashga mahkub bo‘ladi. Akbardagi insoniylik fazilatlarini o‘rnini keyinchalik shafqatsizlik egallab boradi. Uning qalbidagi isyonning chegarasi yo‘q edi, ammo qachondir itoat sari qadam tashlashi tabiiy hol edi. Shu jihatdan ham romanda ilgari surilgan talqinlar asosida, badiiy makon va zamonning turli qirralarining ifodasi, insonning ruhiy-ma’naviy olamidagi evrilishlarni ham yuzaga chiqishiga imkon beradi.

Makon va zamonning badiiy ifodasi asardagi mavjud tasvir ob’ekti, muallif qarashlariga hamohang tarzda shakllantiriladi. Bu esa asardagi qahramonlarning qanday makon va zamonda harakatlanayotganidan, undagi o‘ziga xosliklarni teranroq anglashga imkon beradi. Asardagi obtrazlar olamiga nazar solar ekanmiz, makon va zamonning turli xususiyatlardan istirob chekkan inson qismatining guvohi bo‘lamiz. Talqinlardagi ifoda shakli esa adabiy olam manzarasini teran anglashga, asosli xulosalar chiqarishga zamin hozirlaydi. Shuning uchun ham, talqinlardagi kurashlar, inson ruhiy istiroblari barchasi ma’lum bir zamon va makonda yuz berishi bejiz emasde, degan taassurotni uyg‘otadi.

Umuman olganda, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealar makon va zamonda kechadi, shunga ko‘ra adabiyot nazariyasida “badiiy vaqt” kategoriyasining o‘ziga xos badiiy funksiyasi mavjudki, bu esa obrazlar olamini, uning turga xil xarakter xususiyatlarini yoritishga asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. Монография. – Тошкент, “Mumtoz so‘z”, 2009. – 152 бет.
2. Nasirov A. Badiiy vaqt talqini va xarakter ifodasi. Ma'lumot uchun qarang: Badiiylik va hayotiy haqiqat (“Yulduzli tunlar” va “Ona lochin vidosi” romanlari misolida). Monografiya. Turkiya, Istanbul, KESIT, 2019. – 134 bet.
3. Тўраева Б. Замонавий романларда хронотоп поэтикаси. Монография. – Тошкент, “EFFECT-D”, 2022. – 288 bet.
4. Хамдам Улуғбек. Исён ва итоат. Роман. – Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2003. – 140 bet.
5. Бахтин М.М. Эпос и роман // Вопросы литературы и эстетики. – Москва, Художественная литературы, 1975. №1. С.447-483.
6. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. – Москва, Художественная литературы, 1975. №1. С.234-407.
7. Башлят Г. Избранное: Поэтика пространства. – Москва, “Российская порлитическая энциклопедия”, 2004. – 376 с.
8. Nasirov, A. (2020). Odil Yoqubovning “Ulug ‘bek hazinasi” romanida badiiy obraz yaratish. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 4(2), 200-205.
9. Normamatovich, N. A., & Elmira, J. (2020). Novel thinking and artistic conflict in shoyim butayev's novels. European journal of molecular & clinical medicine, 7(3).
9. Nasirov, A. (2012). Poetics of Odil Yakubov's novels. Monograph. Tashkent, "Fan" publishing house, 160.
10. Normamatovich, N. A. (2021). Features of Symbolic Interpretation. International Journal on Orange Technologies, 3(3), 71-76.
11. Nasirov, A. N. (2019). STYLISTIC UNITS AND COMPOSITIONAL IMPARTIALITY. Theoretical & Applied Science, (12), 568-571.
12. Маджидова, Р. У., Мухиддинова, Х. С., & Султонова, Ш. М. (2015). Тилшуносликка кириш.
13. Маджидова, Р. (2018). РЕЧЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА В СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКАХ. Farg'ona davlat universiteti, (1), 20-20.
14. Djumaniyozova, Z. (2024). PROVERBS AS AN OBJECT OF AXIOLOGICAL LINGUISTICS. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 5(01), 56-65.
15. Urishevna, M. R. (2019). Representation of the linguistic world picture through a human factor. RELIGACIÓN. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades, 4(15), 234-240.
16. Madjidova, R. U. (2020). Antropotsentrik maqollarning aksiologik tadqiqi (o‘zbek va rus tillari materiallari asosida). Filol. fan. dok.... diss. avtoref. Маджидова, Р. У. (2024, May). АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ ШКАЛА ОЦЕНКИ

17. ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА В АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИХ ПОСЛОВИЦАХ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ. In Konferensiyalar| Conferences (Vol. 1, No. 10, pp. 501-504).

18. Urishevna, M. R. N. (2024). THEORETICAL BACKGROUND AND THE ROLE OF TERMINOLOGY IN LINGUISTICS. worldly knowledge conferens, 6(2).

19. Majidova, R. U. (2023). LANGUAGE AS A COMMUNICATION TOOL: UNDERSTANDING ITS FUNCTIONS AND IMPLICATIONS. " GERMANY" MODERN SCIENTIFIC RESEARCH: ACHIEVEMENTS, INNOVATIONS AND DEVELOPMENT PROSPECTS, 9(1).